

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 12 (1997)

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΧΑΛΚΟΥΝ ΜΕΤΑΛΛΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΙΑΡΥΤΕΣ: Μέλτον και Όστροβικ ΜΕΡΑΙΕ

ΔΕΛΤΙΟ

ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΔΛΕΚΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1997-1998

Glen W. Bowersock, Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα. Μετάφραση Μαίρης Γιόση, επιμέλεια Αντιγόνης Φιλιπποπούλου

Άγγελος Χανιώτης

doi: [10.12681/deltiokms.85](https://doi.org/10.12681/deltiokms.85)

Copyright © 2015, Άγγελος Χανιώτης

Άδεια χρήστης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](#).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χανιώτης Ά. (1997). Glen W. Bowersock, Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα. Μετάφραση Μαίρης Γιόση, επιμέλεια Αντιγόνης Φιλιπποπούλου. Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 12, 283-287.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.85>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Glen W. Bowersock, *Ο έλληνισμός στήν υστερη ἀρχαιότητα*. Μετάφραση Μαίρης Γιούση, επιμέλεια Αντιγόνης Φιλιπποπούλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, σσ. 219+16 είκ.

Τὴν τελευταία δεκαετία ή έρευνα τῆς ἀρχαίας ιστορίας, τῆς ιστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς κλασικῆς φιλολογίας ἔχει στραφεῖ μὲν ἔξαιρετικὸ δυναμισμὸ στὴν υστερη ἀρχαιότητα, κυρίως στὴν περίοδο ὅπο τὸν τρίτο μᾶς τὸν ἔκτο αἰώνα. Ἡ περίοδος αὐτή, στὴν ὁποίᾳ ἐδραιώθηκε σταδιακὰ ὁ χριστιανισμὸς καὶ τέθηκαν οἱ βάσεις γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τοῦ Imperium Romanum στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τῆς ἐλληνόφωνης Ἀνατολῆς, εἶναι ίδιαίτερα κρίσιμη γιὰ τὴν ἔξελιξη τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ίδιως στὴ Μικρὰ Ασία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία. Ἐχουμε συνηθίσει νὰ τὴ βλέπουμε ώς περίοδο ὑποχώρησης τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας καὶ τῶν συνδεδεμένων μαζί της πολιτισμικῶν φαινομένων, ὅπως ή παγανιστικὴ εἰκονογραφία, ή φιλοσοφία καὶ ή κοσμικὴ λογοτεχνία. Τὸ σχετικὰ πρόσφατο (ἐκδόθηκε στὰ ἀγγλικὰ τὸ 1990) βιβλίο τοῦ διακεκριμένου μελετητῆ τῆς ἐλληνικῆς ἀνατολῆς Glen W. Bowersock προτείνει μιὰ νέα θεώρηση τῆς θέσης τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν περίοδο αὐτή καὶ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ σειρὰ ἄλλων πρόσφατων δημοσιεύσεων ποὺ ὑπογραμμίζουν τὴ δυναμικότητα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ή μονογραφία τοῦ Garth Fowden γιὰ τὴν ἐρμητικὴ φιλολογία (*The Egyptian Hermes*, Κέμπριτς 1986· ἀνατύπωση μὲ διορθώσεις, Πρίνστον 1993), ή μελέτη τῆς Charlotte Roueché γιὰ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Μικρᾶς Ασίας στὴν υστερη ἀρχαιότητα (*Aprodīsias in Late Antiquity*, Λονδίνο 1989) καὶ τὸ βιβλίο τοῦ E. Mathews γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἡ εἰκονογραφία τοῦ Χριστοῦ δανείζεται ἄλλα καὶ μεταβάλλει θέματα τῆς παγανιστικῆς εἰκονογραφίας (*The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Πρίνστον 1993).

Κατὰ τὸν Bowersock ὁ δρος ἐλληνισμὸς «δηλώνει γλώσσα, σκέψη, μυθολογία καὶ εἰκόνες, ποὺ συγκροτοῦν ἔνα ἔξαιρετικὰ εὐέλικτο μέσο πολιτιστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐκφραστῆς» (σ. 27). Βασικὴ θέση τοῦ βιβλίου, ποὺ παρακολουθεῖται στὰ ἔξι κεφάλαια, εἶναι ὅτι ἡ ἀντίδραση τοῦ ἐλληνισμοῦ —ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν παγανισμό— στὸν ἀνερχόμενο χριστιανισμὸ ἥταν ζωντανή, δυναμικὴ καὶ γόνιμη. Ἡ θέση αὐτὴ τεκμηριώνεται μὲ τὴν παρου-

σίαση γραπτῶν πηγῶν και ἀρχαιολογικῶν εύρημάτων (κυρίως νομισμάτων και ψηφιδωτῶν). Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται σὲ πηγές πού, δυστυχῶς, πολὺ συχνά ἀγνοοῦνται, δπως οἱ ἐπιγραφές, τὰ ἀγιογραφικὰ κείμενα, ἡ συριακὴ φιλολογία και τὰ ἀστρολογικὰ βιβλία τῶν Χαλδαίων. Ο γεωγραφικὸς χῶρος στὸν ὃποιο μπορεῖ νὰ μελετηθεὶ ἡ δυναμικότητα και ὁ ρόλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ὁ χῶρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας, τῆς Ἀραβίας και τῆς λοιπῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς, δπου μὴ ἔλληνικοι πολιτισμοί νίοθέτησαν σταδιακὰ τὴν Ἑλληνικὴ γλώσσα και ἔλληνικὰ μέσα ἔκφρασης στὴν τέχνη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο («Παγανισμὸς και ἔλληνισμός», σσ. 17-42) ἔξετάζονται οἱ στενὲς σχέσεις τοῦ παγανισμοῦ και τοῦ ἔλληνισμοῦ στὴν ὑστερητὴν ἀρχαιότητα. Η μελέτη τῶν πηγῶν (π.χ. τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἰστορίας τοῦ Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου) δείχνει πόσο ἀκμαῖος διατηρήθηκε ὁ παγανισμὸς μέχρι τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα, ίδιως στὴ Μικρὰ Ἀσία δπου εἶναι ίδιαίτερα ἔκδηλη ἡ ἐπιβίωση ποικίλων προελληνικῶν ὑποστρωμάτων. Ἐξετάζεται ίδιαίτερα ἡ λατρεία Ἱερῶν δέντρων, ἡ ἐπιβίωση πολυάριθμων Ἱερῶν (στὴ σ. 19 θὰ πρέπει ὅμως νὰ μειωθοῦν ἀπὸ «δεκαπέντε χιλιάδες» σὲ χίλια πεντακόσια) και ἡ δυναμικὴ προσονσία εἰδωλολατρικῶν κοινοτήτων (π.χ. στὴν Ἀφροδισιάδα). Η ίδια εἰκόνα προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἀνατολῆς. Η ἕρεμνα τοῦ Bowersock δείχνει μὲ ἔξαιρετη ἐνάργεια πῶς ἡ ἔλληνικὴ γλώσσα χρησίμευσε ὡς δχῆμα δχὶ μόνο γιὰ τὴ διάδοση ἀλλὰ και τὴ μετεξέλιξη τῆς ἀγνοπτιακῆς θρησκείας και τῶν τοπικῶν λατρειῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας και τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς· χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ Θεανδροῦτη, ποὺ ἀπὸ ἀρχικὰ τοπικὸς θεός τῆς νότιας Συρίας ἔξειλίχθηκε σὲ θεὸ ποὺ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο λατρείας και ἀπὸ ἓνα νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι και ἡ περίπτωση τῆς δυναμικῆς ἀραβικῆς πόλης τῆς Παλμύρας, ποὺ στὰ χρόνια τῆς Ζηνοβίας (3ος αἰ. μ.Χ.) ἔγινε κέντρο ἀρμονικῆς σύζευξης ἔλληνικῶν και ντόπιων στοιχείων.

Μιὰ ποικιλία πηγῶν πιστοποιεῖ τὴν ἀναλογία ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ χριστιανικές και παγανιστικές ἀντιλήψεις δσον ἀφορᾶ τὴν ἔννοια τῆς ἀγότητας («Ἡ εἰδωλολατρία τῆς ἀγιότητος», σσ. 43-68). Η τελευταία ἔκδηλωνται στὸν χῶρο τοῦ ὑστεροῦ παγανισμοῦ μὲ διάφορες μορφές: μὲ τὴ μορφὴ τῶν θείων ἀνδρῶν ποὺ διατηροῦν προνομιακὴ σχέση μὲ τὸ θεῖον, μὲ τὴ λατρεία θεοτήτων ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς ἄγιοι (Ἄγιος Οὐδάνιος, Ἅγιος Δουσάρης), δσοι (Οσιον και Δίκαιον), μὲ τὴ λατρεία τριαδικῶν θεοτήτων, τὴν ἐπίκληση ἀγγέλων ἢ τὴν ἀποσιώπηση τοῦ δνόματος τῆς θεότητας. Ο Bowersock σωστά ἐπισημαίνει δτὶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ίσυδαϊκὴ ἐπίδραση (σ. 46, 51): πολὺ πιθανότερο εἶναι νὰ ἀποτελοῦν τὴν ἀπόδοση στὴν Ἑλληνικὴ γλώσσα τοπικῶν —μικρασιατικῶν, ἀραβικῶν κ.λπ.— ἀντιλήψεων.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ προστεθεῖ δτὶ ἡ λατρεία τοῦ Ὁσίου και Δικαίου ἔγινε

άντικείμενο λεπτομερούς άνάλυσης άπό τὴν M. Riel σὲ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου («Hosios kai Dikaios, Premiere partie: Catalogue des inscriptions», *Epigraphica Anatolica* 18 (1991), σσ. 1-70· «Hosios kai Dikaios. Seconde partie. Analyse», *Epigraphica Anatolica* 19 (1992), σσ. 71-102). Καὶ ἡ Riel ἀπορρίπτει τὴν ιουδαϊκὴ ἐπίδραση στὴ λατρεία αὐτῆς. Μιὰ νέα πρώτη ἐπιγραφή (1ος αἰ. π.Χ. ἢ 1ος αἰ. μ.Χ.) ἀπὸ τὴν Μυσία (G. Petzl, «Ein frühes Zeugnis für den Hosios-Dikaios-Kult», *Epigraphica Anatolica* 20 (1992), σσ. 143-146) δείχνει ὅτι ἡ λατρεία αὐτῆς ἴσως ἔχει τὶς ὁμοίεις τῆς στὴ Μυσία καὶ ὅχι τῇ Φρυγίᾳ, διποτευόταν παλιότερα. Θά πρέπει καὶ στὸ πρωτότυπο καὶ στὴ μετάφραση νὰ διορθωθεῖ ἡ «Λυκία» (σ. 46) σὲ «Λυδία». Ἡ λατρεία τοῦ Ὀσίου καὶ Δικαίου εἶναι διαδεδομένη στὴ Λυδία, ἀλλὰ ἄγνωστη στὴ Λυκία (βλ. M. Riel, «Hosios kai Dikaios. Première partie: Catalogue des inscriptions», *Epigraphica Anatolica* 18 (1991), σσ. 1-70, ἀρ. 1-19).

Ἡ χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς θείας ὀνοματοποιίας γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ ὁ τοπικὸς παγανισμὸς σταδιακὰ ἐπέφερε ἀναπροσαρμογές καὶ μετασχηματισμούς στὶς τοπικές λατρείες, ὅχι μόνο στὴν εἰκονογραφία, ἀλλὰ καὶ στὴ μιօρφὴ τῆς λατρείας: ὁ Bowersock ἀναλύει σχετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀραβία, τὴν Μικρὰ Ασία καὶ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ χαρακτηριστικότερη περίπτωση εἶναι ὁ ἑορτασμὸς τῶν Ἐπιφανίων στὴν Ἀλεξάνδρεια, μιᾶς γιορτῆς ποὺ ἔχει στὸ ἐπίκεντρῷ της τὴν γέννηση τοῦ Αἰώνα ἀπὸ τὴν Παρθένο. Τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς γιορτῆς αὐτῆς, ποὺ ἀνάγεται στὴ λατρεία τοῦ Ὀσίου, πιστοποιοῦν τὴ σύζευξη τοῦ τοπικοῦ παγανισμοῦ μὲ τὸν ἑλληνισμὸ καὶ τὴ χριστιανικὴ ἐπίδραση στὴ νέα μιօρφὴ τῆς λατρείας.

Ο διαμεσολαβητικὸς ρόλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ ἀστικὰ κέντρα εἶναι ἀρκετά γνωστός: ὁ Bowersock ἐπισημαίνει τώρα πολὺ σωστά ὅτι ὁ ρόλος αὐτὸς δὲν περιοριζόταν στὶς πόλεις, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ στὴν ὕπαιθρο, π.χ. στὴ Συρία. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ («Ἡ συριακὴ παράδοση», σσ. 69-93) ὁ διάλογος παγανισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ φαίνεται σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἔργα, τόσο χριστιανῶν (Βαρδησάνης, Ἐφραίμ ὁ Σύνδος) ὥσο καὶ εἰδωλολατρῶν (Ιάμβλιχος). Ο δυναμισμὸς τοῦ ὑστερού παγανιστικοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ἔκδηλος, ὅταν π.χ. ἀντιδρᾶ στοὺς χριστιανικοὺς βίους τῶν ἀγίων μὲ τοὺς βίους τῶν δικῶν του θείων ἀνδρῶν, ἀναπτύσσει μιὰ ἀξιόλογη λογοτεχνία, ἐπηρεάζει τὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία καὶ τὸν μυθολογικὸ συμβολισμὸ καὶ θέλγει τὸν χριστιανούς ὅχι μόνο μὲ τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ θέατρο (παντομίμα). Στὶς πηγές ποὺ παρουσιάζει ὁ συγγραφέας γιὰ τὸ τελευταῖο θέμα θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ ἔργο Συνηγορία μίμων τοῦ χριστιανοῦ Χορικίου ἀπὸ τὴ Γάζα, σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ ἀποδοχὴ τῆς παντομίμας ἀπὸ τοὺς χριστιανούς (βλ. I. E. Στεφανῆς, Χορικίου Σοφιστοῦ Γάζης Συνηγορία Μίμων. Εἰσαγωγὴ-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια, Θεσσαλονίκη 1986). Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν νίοθέτηση τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἀπὸ χριστιανούς (στὴ Μικρὰ Ασία) ἔγινε γνωστὸ

μετά τή δημοσίευση τῆς ἀγγλικῆς ἔκδοσης τοῦ βιβλίου. Πρόκειται γιὰ μιὰ χριστιανικὴ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Κοτιάειο τῆς Φρυγίας (B. Levick - S. Mitchell - J. Potter - M. Waelkens, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Volume X. Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaeum, Cadi, Synaus, Ancyra, and Tiberiopolis Recorded by C.W.M. Cox., A. Cameron, and J. Cullen*, Λονδίνο 1993, ὁρ. 275), ἡ φρασεολογία καὶ οἱ ποιητικὲς εἰκόνες τῆς ὅποιας προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν παγανιστικὴ μυθολογία (ὅλοι κάκωσαν Ἐρηνίνες οἱ Ἀχέροντα... ἀνφότεροι Πλούτωνος ἀνηλός ήσαν ὑπονογοῖ).

Κεντρικὴ μορφὴ στὴ σύζευξη ἑλληνικοῦ παγανισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ εἶναι ὁ Διόνυσος («Ο Διόνυσος καὶ ὁ κόσμος του», σσ. 95-118). Ἡ σημαντικότερος συμβολὴ τοῦ Bowersock στὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος εἶναι ὅτι πετυχαίνει νὰ δεῖξει πῶς τὸ ἔπος Διονυσιακά τοῦ Νόννου σχετίζεται στενότατα μὲ τοπικὲς μυθολογικὲς καὶ λατρευτικὲς παραδόσεις, ζωντανὲς ἀκόμα στή Μικρά Ασία, τὴν Κύπρο καὶ τὴν Παλαιστίνη. Οἱ διονυσιακὲς παραστάσεις ποὺ μᾶς ἀποκάλυψαν σχετικὰ πρόσφατα δύο ψηφιδωτά στὴ Σεπφωρίδα τῆς Παλαιστίνης καὶ τὴν κυπριακὴ Νέα Πάφο, δείχνουν μὲ τὰ εἰκονογραφικά τους θέματα (γέννηση τοῦ θεοῦ, ὁ θεὸς ὡς λυτρωτής) τὴν ἀνταπόκριση τοῦ παγανισμοῦ στὸν χριστιανισμὸν ἀντιστρόφως, μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὑφαντά, ποὺ φυλάσσονται σὲ διάφορα μουσεῖα καὶ μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, συνδέοντας τὰ διονυσιακὰ μοτίβα μὲ παραστάσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἡ σημειώθει ὅτι ἡ στενότατη σχέση χριστιανικῆς καὶ εἰδωλολατρικῆς εἰκονογραφίας μελετήθηκε πρόσφατα καὶ ἀπὸ τὸν Thomas Mathews (*The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Πρίνστον 1993) ποὺ φτάνει σὲ ἀνάλογα συμπεράσματα: ἡ πρώην εἰκονογραφία τοῦ Χριστοῦ δὲν ἀντλεῖ τὰ μοτίβα τῆς ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν θωμαίων αντοκρατόρων, ἀλλὰ ἔχει τὶς φίλες τῆς στὴν εἰκονογραφία τοῦ παγανισμοῦ.

Ἡ ἐπαφὴ χριστιανῶν καὶ εἰδωλολατρῶν στὴν Αἴγυπτο δὲν πήρε διμος μόνο τὴ μορφὴ τῆς ἀλληλοεπίδρασης ποὺ διαπιστώνουμε στὸν Νόννο ἢ στὴν εἰκονογραφία τῶν ὑφαντῶν. Στίς μαρτυρίες γιὰ τὴ βίαιη ἀντίδραση τῶν χριστιανῶν στὶς παλιές λατρείες (διπὼς τὸ κλείσιμο τοῦ Σαραπείου τῆς Ἀλεξάνδρειας τὸ 392) μπορεῖ νὰ προστεθεῖ μιὰ νέα ἐπιγραφὴ ποὺ προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πατριά τοῦ Νόννου, τὴν Πανόπολη (5ος/6ος αἰ.). Πρόκειται γιὰ ἔνα χριστιανικὸ ἐπίγραμμα ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν πειστικὴ ἐρμηνεία τοῦ R. Merkelbach («Ein heiliger Baum der Heiden wird abgehackt», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 96 (1993), σ. 58) ἀναφέρεται στὸ κόψιμο ἐνὸς ἵεροῦ δέντρου τῶν εἰδωλολατρῶν ἀπὸ χριστιανούς (δενδροτόμος [Χριστοῦ κατέ]έτεινέ τις ὥλεσίκαρπον] φίλαν ἐκείνην).

Κατὰ μιὰ διαδεδομένη ἄποψη στὴν ὑστερη ἀρχαιότητα εἶχε χαθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Αἴγυπτο. Μιὰ προσεκτικότερη συγκέντρωση καὶ ἀνάλυση τῶν πηγῶν δείχνει, ώστόσο, ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ Ἑλληνικὴ γλώσσα λειτούργησε ως φορέας αἰγυπτιακῶν παραδόσεων («Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία στὴν Αἴγυ-

πτο», σσ. 119-147). Μάλιστα μέχρι και τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα ὑπῆρχε ἀκμαία ποιητική δημιουργία στὴν Αἴγυπτο, ποὺ ἀντλοῦσε τὴν ἔμπνευσή της ἀπό τοὺς παγανιστικοὺς μύθους. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο («Ἐλληνισμός καὶ Ἰσλάμ», σσ. 149-171) ὁ συγγραφέας παρουσιάζει ἐντυπωσιακές μαρτυρίες (ὅπως οἱ Ἑλληνικοὶ πάπυροι τῆς Νεσσάνας τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ. καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Οὐνὸς ἐρ-Ρεσάς τοῦ ὕστερου 8ου μ.Χ. αἰ.) γιὰ τοὺς ποικίλους τρόπους ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ γλώσσα, σκέψη καὶ τέχνη ἐπηρέασαν τὸ Ἰσλάμ στὴν κρίσιμη περίοδο τῆς διαμόρφωσής του.

Μὲ τὸ νέο του βιβλίον ὁ Bowersock πετυχαίνει νὰ δείξει ὅτι ἡ ὕστερη ἀρχαιότητα δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται τὸ λυκόφως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ μιὰ ἐποχὴ στὴν διόποια Ἑλληνικὸς παγανισμὸς καὶ χριστιανισμὸς ἐπικοινωνῶν καὶ ἀλληλοεπηρέαζονται, ἡ Ἑλληνικὴ γλώσσα διατηρεῖ καὶ ἐπεκτείνει τὴ σημασία τῆς ὡς γλώσσα ἐπικοινωνίας —δχι μόνο στὶς ἀστικὲς περιοχές, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπαθρῷ—, καὶ οἱ τοπικὲς παγανιστικὲς παραδόσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ πετυχαίνουν νὰ ἐπιβιώσουν μὲ ἐντυπωσιακὴ προσαρμοστικότητα.

Ἄξιζουν συγχαρητήρια στὸ MIET γιὰ τὴν πρωτοβουλίᾳ νὰ γίνει τὸ σημαντικὸ αὐτὸ βιβλίο προσιτὸ στὸ εὐδύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό, στὴ μεταφράστρια γιὰ μιὰ ἐπιτυχημένη μετάφραση ποὺ δὲν προδίδει τὴ γλαφυρότητα τοῦ πρωτοτύπου καὶ στὴν ἐπιμελήτρια γιὰ τὴν δῆλη προσεγμένη ἔκδοση καὶ τὴν ἔξαιρετικὴ εἰκονογράφηση.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

Klaus Belke, *Paphlagonien und Honōrias* (Tabula Imperii Byzantini 9), Βιέννη 1996, σσ. 327+131 εἰκ.+1 χάρτης.

Ο ἔνατος τόμος τῆς σειρᾶς *Tabula Imperii Byzantini* ποὺ ἐκδίδει ἡ Αὐτοριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ διαιρετοῦ βυζαντινολόγου καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Herbert Hunger παρουσιάζει δύο κεντρικὲς περιοχές τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τὴν Παφλαγονία καὶ τὴν Ὁνωριάδα. Περιοχές ποὺ παρουσιάζουν ἴδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατὶ εἶναι ὁ ἐνδιάμεσος σταθμὸς ἐπικοινωνίας τῆς Βασιλεύουσας μὲ τὶς ἀπομακρυσμένες ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολίας, τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς Κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Η ἰστορικὴ γεωγραφία τῶν περιοχῶν αὐτῶν βασίζεται, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους τόμους τῆς σειρᾶς, κατὰ κύριο λόγο στὶς ἰστορικές μαρτυρίες τῶν πηγῶν καὶ τὰ λίγα δυστυχῶς ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα.

Μετά ἀπὸ σύντομο πρόλογο ἀκολουθεῖ τὸ ἐπεξηγηματικὸ κεφάλαιο, ὅπου παρατίθεται καὶ σχολιάζεται τὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθήθηκε γιὰ τὴ μεταγραφὴ στὸ λατινικὸ ἀλφάβητο τῶν Ἑλληνικῶν, τουρκικῶν καὶ ἀραβι-